

ВПЛИВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ДЕМОГРАФІЧНІ ТА ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНІ

Перша світова війна стала рубіжним етапом геополітичних змін, які суттєво вплинули на долю новітньої історії Волині. До початку війни, упродовж «довгого» XIX століття, вона активно інтегрувалася до складу Російської імперії у адміністративних межах Волинської губернії. Під час війни Волинь стала театром активних військових дій, евакуацій, мобілізацій, міграцій і біженства. Після її завершення – Західна Волинь відійшла до складу Польщі, як Волинське воєводство, а Східна – до контрольованої більшовиками радянської України.

Характер і динаміка етносоціальних процесів стали результатом інтеграційної/інкорпоративної політики держав до складу яких у різні періоди входила Волинь – Речі Посполитої та Російської імперії. Суттєво прискорили ці процеси швидкі темпи модернізації політичних та соціально-економічних відносин другої половини XIX – першої половини XX століть, одним із наслідків яких стало становлення сучасних політичних націй та національних держав. Рубіжним етапом процесу новітнього націо та державотворення стала Перша світова війна.

Формування етнонаціональної структури населення Волині кінця XIX ст. має свою давню історію пов'язану із особливостями взаємин із своїми сусідами, насамперед – Великим князівством Литовським та Польським королівством, а після їх об'єднання із – Річчю Посполитою. Для цього періоду характерні відносно м'яка інтеграція у волинський соціум литовських еліт та досить активна інкорпорація Волині поляками. Значний вплив на пригальмування процесів колонізації, з одного боку та початок процесів зросійщення Волині, з іншого, мало приєднання у результаті поділів Речі Посполитої Волині до Російської імперії. Геополітичні зміни, породжені Першою світовою війною, які посприяли відродженню Польської держави та інкорпорації нею Західної Волині активізували процеси колонізації у міжвоєнний період знову.

Волинська губернія утворилася після поділів Речі Посполитої (1793, 1795 рр.) та приєднання правобережних українських земель до Російської імперії в адміністративних межах колишніх Волинського воєводства і Овруцького, Житомирського та частини Новоград-Волинського повітів Київського воєводства. Інкорпорація Російською імперією Речі Посполитої змінила характер етносоціальних процесів на українських землях, основною з ознак яких було послаблення на різні сфери життя польського впливу і посилення російського. Формується нова економічна та управлінська модель, у якій домінуючу роль перебирають росіяни. Більшість росіян, які прибувають на Волинь, це чиновники, нові землевласники, підприємці, торговці, військові. Окрему групу становлять старообрядці, які з'явилися тут ще до поділів Польщі. За підрахунками Павла Чубинського загальна чисельність росіян у Волинській губернії у 70-х рр. XIX ст. становила до 80 тис. осіб [11, с. 292].

Перший офіційний перепис населення Російської імперії, проведений у 1897 р., зафіксував загальну чисельність населення Волинської губернії у кількості 2 989 482 особи. Найчисельнішою етнонаціональною групою – 2 095 579 осіб (70,1 %), були українці, з якими ми ототожнюємо тих, хто послуговувався українською (малоруською) мовою.

Найвища питома вага українців була зафіксована в Овруцькому повіті (83,4 %), найнижча – у Луцькому (57,0 %). У містах Волинської губернії проживало лише 2,2 % загальної чисельності (46 060) українців, тоді як у селах та містечках – 97,8 % (2 049 477). В структурі міського населення губернії українці становили 19,7 %, а серед жителів сіл та містечок – 74,4 %. Найвища частка українців серед міського населення була зафіксована у Кременці (47,0 %), де вони випереджали євреїв, та Овручі (42,2 %), а найнижча – у Луцьку (9,4 %) та Ковелі (11,8 %) [6, с. 85–111].

Чисельність жителів Волинських міст, які послуговувалися українською мовою, майже рівнялася із російськомовними містянами, що є свідченням значного припливу російських чиновників із інших регіонів Російської імперії та процесів зросійщення місцевого українського населення.

Загалом частка росіян (носіїв російської мови) серед населення Волинської губернії становила 104 889 осіб (3,5 %). Найбільше їх було зосереджено в Житомирському повіті – 25 583 (5,9 %) осіб, в Луцькому – 12 856 (5,09 %) осіб, Рівненському – 8 612 (3,18 %) осіб, Новоград-Волинському – 8 409 (2,41 %) осіб. Серед найбільш зросійщених, з найбільшим відсотком росіян міст був Ковель – 27,3% (4 828 осіб), Житомир – 25,7 % (16 994 особи), Дубно – 20,8 % (2762 особи), Новоград-Волинський – 17,4 % (2939 особи), а найменше – Кременець – 10,5 % (1863 особи), Овруч – 8,8 % (649 осіб) та Старокостянтинів – 8,6 % (1402 особи). Чверть російськомовного населення губернії – 23 354 особи, військові. В містах частка військових серед росіян зростала до 50 % [6, с. 85–111].

Концентрація в західних повітових центрах Волині великої кількості немісцевих військових зумовила значний гендерний дисбаланс серед українців та росіян. Скажімо у Луцьку із зафіксованих переписом 1478 носіїв української мови 1288 чоловіки і лише 190 жінки, з 2830 російськомовних – 2080 чоловіки і 750 жінки. Схожа різниця такого співвідношення в Дубно, з 2474 україномовних – 1819 чоловіки і 655 жінки, з 2962 російськомовних – 2390 чоловіки, 572 жінки. В Ковелі з 2093 україномовних – 1463 чоловіки, 630 жінки, з 4828 російськомовних – 3436 чоловіків і 1392 жінки. Серед представників інших мовних груп такої великої гендерної різниці немає, що є свідченням їх сталого

проживання в містах та природнього демографічного і міграційного зростання. Віддаляючись від російсько-австрійського кордону такої гендерної розбіжності немає. Скажімо в Овручі з 3119 україномовних містян – 1572 чоловіки і 1547 жінки, з 649 російськомовних – 347 чоловіки і 302 жінки [6, с. 86–88].

Росіяни відігравали ключову роль у багатьох сферах зайнятості. Серед самодіяльних росіян 45,4 % були військовими, 11 % задіяні у сільському господарстві, 7,3 % – у ремеслі і промисловості, 1,1 % – у торгівлі, 35,2 % – в інших сферах. Росіяни домінували у таких стратегічних сферах, як зв'язок (пошта, телефон, телеграф) – 67 %, адміністрація, суд та поліція – 58 %, православне богослужіння – 53 % [6, с. 164–235].

За релігійним складом серед українців Волині переважали православні (94,8 %). Зафіксував перепис і серед українців 5,1 % римо-католиків. Найвища частка римо-католиків (понад 10 %), зафіксовано серед україномовного населення Житомирського та Новоград-Волинського повітів, що може бути свідченням процесів деполонізації українців, або українізації поляків [6, с. 86–88].

Другою за чисельністю національною групою Волинської губернії за переписом 1897 року були євреї. Перші відомості про євреїв на Волині датуються дослідниками кінцем XIII ст.[4, с. 272]. Найдавніша згадка про євреїв Володимира відноситься до 1288 р., під 1410 р. вони вперше згадуються у Луцьку, в 1438 р. у Кременці. В Острозі євреї поселились десь у кінці XIV ст. Відомості про них у Дубно відносяться до 1532 р., у Ковелі до 1547 р. Найбільш масове переселення євреїв в Україну почалося після Люблінської унії 1569 р. З Польщі вони вирушили на українські землі, які увійшли до складу Речі Посполитої. На початку XVII ст. тут проживало близько 150 тисяч євреїв [3, с. 266–267].

З 1796 р. Волинська губернія увійшла до «смуги осілости», на якій дозволялося селитися євреям, що зумовило нову хвилю швидкого зростання їх чисельності та впливу. Основними сферами зайнятості євреїв були торгівля, ремесло, оренда маєтків та промислових підприємств, що в умовах високих темпів урбанізації цієї спільноти, призвело до монополії багатьох сфер економіки. Так, у 1871 р. євреї орендували у Волинській губернії 256 маєтків загальною площею 134,2 тис. десятин (147 тис. га або 1/6 з площі). У промисловості євреї домінували у таких важливих галузях господарства губернії, як винокуріння, де вони орендували або мали у володінні близько 90 % винокурень, 80 % пивоварних та медоварних заводів. В оренді у євреїв знаходилося близько 90 % млинів губернії і майже вся торгівля зерном. Євреям також належали близько чверті цукрових заводів Волині [11, с. 8].

Станом на 1897 р. перепис зафіксував на Волині 394 774 осіб єврейської національності, що становило 13,2 % від загальної чисельності населення губернії. Серед волинських євреїв 30,1 % (118 727 осіб) проживало у містах, а 69,9 % (276 047 осіб) у містечках та селах. У всіх містах губернії, за винятком Кременця, євреї складали більшість населення: у Острозі, Луцьку, Володимирі-Волинському, Старокастянтинові, Рівному, Новоград-Волинську – абсолютну (55–62 %), у Дубно, Житомирі, Заславі, Ковелі, Овручі – відносну (46–49 %). Найвищою була концентрація євреїв у невеликих містечках де за даними 1884 р. на 100 християн припадало 83 юдеї, а найнижчою у селах – 5 юдеїв на 100 християн [6, с. VIII].

Третьою за чисельністю національною групою Волинської губернії були поляки. Активне поширення поляків на Волині розпочалося після укладання Люблінської унії

1569 р., коли раніше контрольовані Великим князівством литовським Волинь та Київщина перейшли під контроль польської корони. Зростання частки поляків серед місцевого українського населення відбувалося шляхом міграції через наділення польським королем землею своїх підданих. Відбувався і активний процес полонізації українських князівських родів та шляхти. Процес активної полонізації Волині пригальмувався після поділів Польщі.

У 1871 р. у Волинській губернії проживало 132 091 католиків (7,9 % населення), більшість з яких були поляками (або полонізованими українцями). У дореформені часи у Волинській губернії полякам належали 2887 маєтків з 817 327 кріпаками, що складало 94,7 % їх загальної чисельності та 92 % всієї землі. Після поразки польського повстання їх економічні позиції погіршилися. Російська влада запровадила земельні закони, які обмежували права поляків на землю. Частка польського землеволодіння у Волинській губернії скоротилася з 92 % у 1861 р. до 68 % у 1884 р. [11, с. 288–289].

За переписом населення 1897 р. у Волинській губернії проживало 184 161 (6,2 %) поляк. Зауважимо, що католицьке віросповідання переписом зафіксовано у 298 110 (10 %) волинян. Різниця між чисельністю польськомовних мешканців та католиками частково корелюється україномовними волинянами римо-католицького та греко-католицького віросповідання, про що згадувалося вище. Поляки досить рівномірно розселилися по більшості повітових міст губернії (3,0–4,6 %). Серед повітів поляків найбільше проживало в Луцькому – 9,7 %, Рівненському – 9,2 % та у Володимир-Волинському – 8,38 %, а найменше в Овруцькому – 1,34 % та Кременецькому – 3,01 % повітах відповідно. У Житомирі питома вага поляків була найвищою (11,3 %, або 7464 осіб, майже 42 % міських поляків губернії) [6, с. 84–111].

Поляки, як і раніше, мали досить високий соціальний статус. За становим поділом серед польськомовного населення налічувалося 54,7 % селян, 26,5 % міщан, 9,3 % спадкових дворян (найвищий частка серед етномовних груп губернії). Вагомою групою серед поляків були іноземці (переважно вихідці з Австро-Угорської Галичини), яких налічувалося 13 тис. (7,1 % польськомовного населення губернії). Поляки становили 49,5 % спадкового дворянства Волинської губернії та 26,1 % особистого дворянства та чиновництва. Серед спадкового дворянства Володимир-Волинського, Луцького, Заславського та Старокостянтинівського повітів питома вага поляків перевищувала дві третіх.

Становлячи лише 7,5 % самодіяльного населення губернії, поляки становили 31 % усіх зайнятих у приватній юридичній діяльності, 28 % серед тих, хто отримував доходи з капіталів та нерухомості, 22 % – задіяних у обробці металів та винокурінні, 21 % – у бджолярстві та шовківництві, 20 % – у лікарняній та санітарній діяльності, 19 % – у науці, літературі, мистецтві, а також лісництві. Високою (18 %) була частка поляків і серед прислуги та поденщиків (переважно у фільварках) [6, с. 164–235].

Значний вплив на зміни етнічного складу Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. мала колонізаційна політика, через яку царський уряд намагався нейтралізувати економічний та політичний впливи поляків і запровадити економічні новачії. Основна роль для цього відводилася німцям та чехам. У 1860–1870-х рр. інтенсивному переселенню німецьких та чеських колоністів на територію Волинської губернії сприяло надання пільгових умов в оподаткуванні, відбуванні військової служби, отриманні російського підданства тощо. Пільгові умови отримання російського підданства були затвер-

джені 18 грудня 1861 р. Відповідно до ст. 3 Правил іноземні робітники пожиттєво звільнялися від рекрутської повинності, ст. 8 звільняла на п'ять років від сплати податків і грошових та загальних натуральних повинностей [11, с. 298–299].

Першою німецькою колонією на Волині вважається поселення Голендрах у Володимир-Волинському повіті, засноване у 1797 р. У 1804 р. німці поселилися у Антонівці біля містечка Кунів. У 1817 р. неподалік Острога з'явилася колонія Вальдгойм. Німецькі колоністи Антонівки та Вальдгойма засновують нові колонії: Ядвинин, Гриншталь, Фиршендорф, Фіршенталь. У Рівненському повіті у 1811 р. засновано німецьку колонію Софіївка. До 1840 р. виникло 11 колоній, у наступні 20 років – ще 21 колонія. Стрімке зростання німецьких колоній розпочалося у 1861 р. Протягом 1861–1871 рр. на Волині оселилося близько 5500 німецький сімей. Якщо у 1862 р. у Волинській губернії проживало 4247 німців, то у 1864 р. – 6343, у 1866 р. – 11 542, 1868 р. – 20 505. Більшість колоністів були вихідцями з Пруссії та Австрії. Були серед них і німці, переселенці з Привіслянського краю [11, с. 164–235].

За переписом 1897 р. у губернії уже було зафіксовано 171 331 особу німецької національності. Найвища питома вага в структурі населення губернії німців була зосереджена у Луцькому (30 255 осіб, 11,98 %), Новоград-Волинському (38 201 осіб, 10,95 %) та Житомирському (46 922 осіб, 10,82 %) повітах. Проживали вони також у Рівненському (24 407 осіб, 8,95 %), Володимир-Волинському (15 739 осіб, 5,68 %) та Дубенському (6 942 осіб, 3,56 %) повітах. У Овруцькому та Острозькому повітах німці становило 1,2 % та 1,5 % населення, у інших повітах їх було менше 1 %, найменше (0,1 %) у Старокостянтинівському та Кременецькому повітах. До 1911 р. кількість німців збільшилася до 200 938 осіб, проте їх частка серед жителів Волинської губернії, через вищий демографічний приріст представників інших національних груп, зменшилася до 5,35 %.

Більшість німців займалися хліборобством, тваринництвом. До сфер зайнятості Волинської губернії з найвищою питомою вагою німців у 1897 р. відносилися тваринництво та лісництво (14–16 % зайнятого населення губернії), обробка поживних продуктів тваринного та рослинного походження (10,4 %), обробка волокнистих речовин (9,3 %) [6, с. 164–235].

Перше поселення чехів на Волині відноситься до 1863 р., коли було утворене поселення Людгардівка Дубенського повіту. Колонізація чехами Волині пришвидшилася з 1868 р., коли сюди переселилися одразу 130 сімей. У 1869 р. переселилися ще 449 сімей, у 1870 р. – 337. На початку 1870-х рр. чехи проживали у 32 поселеннях губернії. Загальна їх чисельність становила 6350 осіб [11, с. 310].

За переписом 1897 р. на території Волинської губернії проживало 27 670 чехів, що становило майже 55 % всього чеського населення Російської імперії. Найбільше чехів проживало у Дубенському повіті – 10 328 осіб (5,29 % від загальної кількості населення повіту). Значні чеські громади були також у Рівненському – 4703 особи (1,72 %), Луцькому – 3818 осіб (1,51 %), Острозькому – 2696 осіб (1,59 %) повітах.

Близько 97 % чехів Волинської губернії за переписом 1897 р. були жителями сіл та містечок. Більшість чехів губернії (66,2 %) належали до православ'я та римо-католицизму (28,6 %). Протестантами були 5,2 % чехів [6, с. IX].

Слід зазначити, що в на початковому етапі інтенсивної іноземної колонізації присутність німецького та чеського елементів у містах Волині була досить рідкісним явищем.

Німецька і чеська меншини проживали передусім у сільській місцевості, традиційно займаючись рільництвом, тваринництвом, а також переробкою сільськогосподарської продукції.

Чисельність німецької та чеської меншини в містах Волині суттєво починає зростати наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. внаслідок переорієнтації політики уряду щодо іноземної колонізації, яка, на його думку, не виправдала очікуваних сподівань. 14 березня 1892 р. був виданий царський указ про правила поселення іноземців у Волинській губернії. Відповідно до нього всім іноземцям, і навіть тим, які прийняли російське підданство, надалі було заборонено селитися на території Волинської губернії поза межами міст [7, с. 88–89].

Господарські зміни, притаманні містам Волині у другій половині XIX – на початку XX ст., досить активно впливали на розвиток соціальних, а також етнічних процесів. Найбільш розмаїтий національний склад населення був характерний для міст із найвищим економічним потенціалом та населених пунктів із яскраво вираженими міськими ознаками. Водночас у міських поселеннях із слабо розвинутою економікою суттєвих змін національного складу населення так і не відбулося. Попри україномовне оточення міст його домінування тут також не спостерігалось. Як і в цілому на українських землях, у складі царської Росії рівень урбанізованості українського етносу на Волині залишався досить низьким. Зростання чисельності українців у загальній масі міського населення відбувалося насамперед за рахунок міграції до міст сільського населення. На особливості національного складу міського населення цього регіону України впливала державна політика стосовно проживання євреїв та іноземців на території Волинської губернії, а також її русифікаторський фактор [7, с. 88–93].

Початок Першої світової війни суттєво вплинув на демографічні та етнонаціональні зміни структури населення Волині уже в перший рік війни. У зв'язку з наступом австро-угорських і німецьких військ навесні – влітку 1915 р. відповідні евакуаційні заходи почали проводити вже й на території правобережних губерній Російської імперії – Волинської та Подільської. На початку червня 1915 р. вище російське командування віддало наказ, згідно з яким залишена територія «повинна бути перетворена на пустелю, тобто звільнена як від населення, так і від усього, що могло б становити для ворога певну цінність». Тільки великі витрати з державної скарбниці для підтримки біженців, з одного боку, і небезпека заселення німецькими колоністами порожніх земель – з іншого, зумовили уповільнення цієї політики. Із стабілізацією фронту восени 1915 р. інтенсивність переселенських потоків різко зменшилася [8, с. 98].

У липні 1915 р. місцеві органи управління отримали циркулярне розпорядження про негайну евакуацію жителів населених пунктів Західної Волині з тридцятиверстної смуги по лінії Локачі – Свинюхи – Горохів. У першу чергу підлягали вивезенню документи та працівники урядових установ, органів місцевого самоврядування інші посадові особи та члени їх сімей. Так, евакуація працівників суду Володимир-Волинського з'їзду мирових суддів та членів їх сімей здійснювалася в основному в Київ та Житомир. Окремі сім'ї виїжджали до Саратова, Таганрога, Лубен [1, с. 30].

Загалом до середини осені 1915 р. були евакуйовані шість повітів Волинської губернії: Ковельський, Володимир-Волинський, Луцький, Дубенський, Острозький та Рівненський. Готувались до евакуації Новоград-Волинський, Житомирський, Кременецький повіти та

м. Житомир. У звіті евакуаційної комісії зазначено, що всі промислові підприємства вивезені з Дубенського, Кременецького, Рівненського, Старокопистинівського, Новоград-Волинського, Луцького, Острозького, Ізяславського повітів [1, с. 31].

У результаті евакуації, біженства та мобілізації населення губернії зменшилося майже вдвічі. Якщо на 1 січня 1914 р. офіційна статистика фіксувала 4 189 000 жителів губернії [9, с. 35], то у 1915 р., – 2 218 504 осіб [5, с. 52–54].

Зменшення чисельності населення Волинської губернії вплинуло і на відсоткове співвідношення різних національних груп. Українців станом на 1915 р. нараховувалося – 1 585 641 (71,47 %), що на 509 938 осіб менше ніж у 1897 р.; євреїв – 315 076 (14,20 %), на 79 698 осіб менше; поляків – 214 374 (9,66 %), навпаки на 30 213 осіб більше; німців – 64 650 (4,07 %) на 106 681 особу менше; росіян – 23 774 (1,50 %), на 81 115 осіб менше; чехів – 14 207 (0,89 %), на 13 463 особи менше.

Загальне зменшення чисельності населення Волинської губернії з 1 січня 1914 р на кінець 1915 р. склало 1 970 496 осіб [5, с. 55]. Найбільшого кількісного скорочення (у 4,4 рази) у порівнянні із 1897 р, зазнала російська національна група – з 104 889 (3,5%) до 23 744 (1,5 %) осіб. Другою, за скороченням своєї чисельності (у 2,6 рази) національною групою були німці – з 171 331 (5,73 %) до 64 650 (4,07) осіб. На 25 % скоротилася чисельність українців – з 2 095 579 (70,10 %) до 1 585 641 (71,47 %) і на 20 % євреїв – з 394 774 (13,21 %) до 315 076 (14,20 %). Чисельність поляків у 1915 р. у порівнянні із 1897 р. навпаки зросла на 16,5 % – з 184 161 (6,61 %) до 214 374 (9,66 %) осіб відповідно.

Зауважимо, що чисельність населення Волинської губернії станом на 1 січня 1914 р. стосовно даних перепису 1897 р. зросла приблизно на 40 %. Співвідношення між національними групами за цей час майже не змінювалося, отож фактичні кількісні зміни у кожній національній групі на 40 відсотків вищі. Слід також наголосити, що відносно невисоке скорочення кількості євреїв (на 20 %) у порівнянні із представниками інших національних груп та збільшення на 16,5 % чисельності поляків свідчать про переміщення на територію Волинської губернії представників цих національних груп із південно-західної Галичини та південно-східної Польщі. У 1915 р. значна кількість поляків переселилася на Волинь в основному в села Ковельського і Володимирського повітів із центральної Польщі. Згідно із даними 1921 р. на Волині в цей час перебувало 30 тис. осіб, народжених у центральних воєводствах, з них 22 тис. мешкали в селі [2, с. 449–450].

Подальші, повоєнні демографічні та етнонаціональні зміни населення Волині залежали від особливостей впроваджуваної внутрішньої національної політики Польщі та більшовицької України у складі яких опинилася її західна та східна частини.

Список літератури

1. Дем'янюк О. Західноволинські повіти на початковому етапі Першої світової війни. *Краєзнавство*. 2018. № 4. С. 30.
2. Кучерепа М., Степанюк С. Етнічні та демографічні зміни у Волинському воєводстві у 1921–1939 рр. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019–2021. Спецвипуск. С. 447–466.
3. Лутай М. До історії єврейських поселень в Україні і на Волині. *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь*: матеріали ІХ наук. іст.-краєзнав. міжнар. конф. 20–23 січ. 1998 р. Луцьк. С. 266–269.

4. Надольська В. З історії єврейської общини Волині. *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь*: матеріали IX наук. іст.-краєзнав. міжнар. конф. 20–23 січ. 1998 р. Луцьк: Надстир'я, 1998. С. 271–272.
5. Памятная книга Волынской губернии на 1917 год. Житомир: Волын. губерн. тип., 1916. 358 с.
6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Санкт-Петербург: Изд. Центр. статист. ком. МВД, 1904. Т. VIII. Волынская губерния. 281 с.
7. Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: М. Дятлик, 2010. 287 с. С.
8. Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. Вип. 16. С. 88–103.
9. Статистический Ежегодник России. 1914 год. Санкт-Петербург, 1915. 116 с.
10. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русскій край, снаряженной Императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ собранныя д.чл. П. П. Чубинскимъ. Санкт-Петербургъ, 1872.
11. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования. Санкт- Петербургъ, 1877. Т. VII. 606 с.